हृदेइति सूत्रे भाष्ये कार्यकालसंज्ञापरिभाषं प्रगस्यः प्रकृतेप्युपस्थितमिदं भवति ई हृदेद्वि
वचनं प्रगृह्यमितीति निषेध इति सूत्रेकैयटोपि निषेधसूत्रे संज्ञावाक्यं क्तक्तवतू निष्ठेति स्मर्य
ते इत्याह अत्रपदे एकत्र शक्तिग्रहे वृत्तेपि तन्मुदेशस्य स्यैव तत्रार्थे शक्तिरिति संभावनया त्र
देशांतरस्य बोधो न स्यादिति सर्वदेशेषु तत्तत्पदशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबोधः पणो
द्देशानुगकदेवशक्तिग्रहात् सर्वत्र बोध इति विशेषः एतेन कार्यकालपक्षेतपरत्वस्य स्वार्थेमे
वादे च्यदार्थस्य वृद्धिविशेषणतया विधेयत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः यत्र वृद्धिपदं तत्रादैङि
त्यवत्रिष्वितइतिक्रमेण संज्ञासूत्राणामर्थादित्युपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः अत्रातद्भावितानाम
पि आदैचां ग्रहणं तेन शालीयादिसिद्धिः भूवाक्रियावाचिनः किम् विकल्पार्थकवाशब्द
स्य निपातस्य धातुत्वे ऽप्रातिपदिकत्वात्स्वभावे पदत्वानापत्तेः तद्ध्येयं तु न दोषः वार्थस्य
विकल्पस्य भूतभविष्यत्कालसंबंधाभावेन क्रियात्वाभावात् अस्त्यर्थस्यापि तत्वे भू
तभविष्यत्कालसंबंधात् भ्वादयः किम् आणवयति वद्यपतीत्यादीनां धातुत्वे शास्त्रविष

W-61

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नार

यत्र यां साधुत्वापत्तेः सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेतत् तत्संभवासीनामुदित्वेन धात्वधिकारविहितकार्यो
द्देश्यत्वादिनाऽस्थितपाठमन्त्रेशानुमानेन न दोषः प्राग्रीश्वरादिति अधिरीश्वर इति अभिव्या
प्य प्राक् निपातादित्यधिकारः प्राक् निपाता संज्ञोगत्यादिसंज्ञा इत्यर्थः तेन ताभिः समावेशः
अधिरीश्वरे विभाषा कृञि इत्यत्र निपातपदसंबंधस्य सिद्धः एषां द्योतकत्वे च यथा कार्य
यथाप्रयोगं बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः असत्वे इति पर्युदासो लाघवादित्याह अद्रव्येति विशे
ष्यतया द्रव्यभिन्नार्थ इत्यर्थः तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनो विप्रादिघटकप्रादीनां न
प्रादयः किं स्वरादिपठितानां नामसत्ववृत्तित्वे अव्ययत्वे माभूदिति उपसर्गाः क्रियायोगे इत्यग्रह
णे यद्यपि प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वादीत्यर्थबोधनाय तेन न विगतासे चका अस्मा
द्विसे चं को ग्राम इत्यादेः षत्वं न गतिश्चेति च उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थः तेन प्रति प्रणी
तामित्यादेः गतित्वाऊनिरन्तरइतिस्वरः उपसर्गत्वात्सत्वं च सिध्यति प्रादय इति योगवि
भागस्तु क्रियायोगाभावेपि निपातत्वापरात्तात्सिद्धमेवोपसर्ग। प्रतिरूपकस्य निपातत्वम्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अवदातेत्येव अत्र अवदंतीति यत्तु अमरेण सामान्यकांडे वदातः सितेपीते इत्युक्तं यच्च विश्वप्रकाशेऽवं
दातंसितेपीतेविशुद्धे प्रवरेपिचेति यच्च हेमकोशेऽवदातं विमलेमनोज्ञे सितपीतयोरित्युक्तं तद्भाष्य
विरुद्धमिति सूचयितुमेवकारः असवर्णेवाचितायाः स्पष्टमेव भाष्ये निराकरणात् अत एवो
क्तंकेशवकोशे कोशकाराः सर्वैरेवभ्रांताभीतानचेत्ति एतच्चवर्णैरनुरज्जातावदातानीतिप्र
सज्जते अनिष्टरूपमत्रेष्टमवदातेतिकेवलमिति त्रुटिः २२८ पत्र ११ पंक्तेः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इष्टं तु स्थित्यादिना खल्वयग्रहणादीवत्यानसोमोऽनवतेत्यपुदाहार्यमन्यापि परिहर्तुमाह प्रत्याहार इति ७

त.का.० तेन लिङ्गातिदेशः क्रियते न लिङ्गसंज्ञा तथा च विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिष्ट

२१ रूपत इति नानुपपत्तिः दिदृक्षुरिति सनाशंसभिक्ष उः उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमवि

ज्ञायत इत्याशयेनाह अलंकरिष्णुरिति अलंकृञ् निराकृञित्यादिना इष्णुच् ध्वंसत इ

ति लषपतेत्यादिना उकञ् इत्वरत्वर इति पवमान इति पूङ्यजोः शानन् मन्दमान इति

मदि स्तुत्यादिष्विति तानुम् ताच्छील्यवयोवचनेति चानश् आसीनमिति इट् धायतेरिति

शत्रोः शानन्नादिषु लट इत्यननुवृत्त्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणं मा भूदिति भावः

तृन्निति ताच्छील्यादिषु तृन्निति विहितस्तृन् प्रत्ययः तृन्निति प्रत्याहारग्रहणं तृन्नित्यनि

षेधे प्राप्ते विकल्पमाह द्विषमिति द्विष अप्रीतावित्यस्माद्द्विषोऽमित्र इति विहितोऽयं शतृप्र

त्ययस्तस्य योगे वा षष्ठी निषेध इत्यर्थः सर्वोयमिति अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः शेष

षष्ठ्यं मन्तव्येति पाठे वा पक्षे सप्तम्यपमसीति भावः एवं चास्य योगवादो हि जोवेनेत्यत्र शो

॥ त्वविवक्षायां षष्ठ्येव भविष्यती त्यत्वेवेति बोध्यं अकेनोः आधमर्ण्ये अक सा संभवादाह

नविग्रहत्वं वत्स्येति इनस्तु अधमर्णे त्वस्ते नवादाह नविष्यदाधमर्ण्ययोर्चनश्च योग इति यथा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्तते क्तानुवर्त्तमाने तेन तृतीयान्तेनोपपद्यते न च मतिबुद्धीति सूत्रेणान्वते क्तस्य बाधः शंक्यः
तेनेत्यधिकारे उपजाता इति लिंगेनाबाधज्ञापनात् अधिकरणे अयमपि निषेधापवादः आसित
मिति आस्यते अस्मिन्नित्यासितं क्तोधिकरणे चेत्यधिकरणे क्तः इदमेषामिति कर्तरि षष्ठ
यं सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कृते कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात्
इदमेषां भुक्तमोदनस्य उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं नियमः तेन हि प्रवर्त्तते कर्तृकर्मणः कर्ती स्वकस
[redacted] णोः कृतीत्यनेनं तस्या एव बाधाल्लन्निपमात्स्युपशमात् एतच्च
कौ स्तुते स्पष्टं नलोक जिघृक्षतत्रूपविनाशप्रसंगान्नामित्यत्रणत्वं न कृते उभ्य उकभ्य ऊ
कौ लभ्य उकौ चेति विग्रहः ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च सात्त्वात्प्रयोगेन संभवती
त तदादेशा गृह्यंत इत्याह लादेशा इति उदाहृयंते इति शेषः कटं कारयां चकारेत्यत्र लेत्सं
ज्ञकलिउतामंतेन प्रयोगेधिकरस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी न भवति आम इति लुको
पि लादेशत्वादित्याहुः नन्वेवमपि वह्निर्वजं वपिः सोमं दद्दिर्गां इत्यत्र न लोकेति निषेधा
प्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव न हि किकिनौ लकारौ नापि तदादेशौ नैष दोषः किकिनौ लिट् चेत्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नप्रवर्त्ततेकिंतुकर्त्तर्येवषष्ठीप्रवर्त्ततेइतिफलितोर्थः कथंतर्हिसुद्विषोर्हितेस्त्रैसुदासी
२० युद्धेवाधनेतिवृत्तिः अत्राहुः कर्तृकरणत्वविवक्षयावोध्येति मेदिकेति मेदनंमे
दिकापर्यायार्हणोत्पत्तिखितिण्वुच्धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल्वक्तव्य इत्यनेनण्वुलितिय
केपुनोरनाकोस्त्रियांटापिप्रत्ययस्थादितीत्वं विभक्तिमति मेहमिच्छामिदंःसनिहत्वं
ताच्छेतिकित्वाद्गुणाभावः अप्रत्ययादितीकारप्रत्ययेटाप् शोभेइति अकाकारोभ्या
मन्यस्मिन्नर्त्तिनादावित्यर्थः कर्त्तरिषष्ठीतिषेधपरलकस्योभयप्राप्ताविति सूत्र
स्यतत्रैवकर्त्तरिषष्ठीसंप्राप्तानप्रलकस्यस्त्रीप्रत्ययोरकाकारयोरितिवचनस्यचप्रा
कस्थितत्वात्कर्त्तर्येववितावाअनेनशेषवचनेनर्त्तिपक्षेनतुकर्मणितात्पर्यनोदाह
रति जगतः कर्त्तिहरेहरिणावेति अविशेषणेति अकाकारभिन्ने तस्मात्रेइ
त्यादि मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमानक्तः प्रजितोपः सुरासुरैरित्यादौ नुकर्त्त

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तद्धा अत्वकस्य नाय नुकन्याः प्रवर्त्तत इति वैषम्यात् एवं च ओदनं पाच्यते देवदत्तेन
यज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि नतीप्राप्त्याद्वेति बोध्यं अजव्याचष्टे तदर्हमि-
त३ तिनिर्देशात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येदं नित्यं तत्पाचयपेनः मोदमुत्तममितिमहिप्रयो-
गः संगच्छत इति उभयप्राप्तौ कृतीत्यनुवर्त्तते तेनान्यपदार्थलाभाद्बहुव्रीहिरित्याह उ-
भयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते तेनैकस्मिन् कृति
कर्तृकर्मणोः प्राप्तिरिति लाभादाश्चर्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र ना-
यं नियमः प्रवर्त्तते तत्पुरुषे तु स्याद्देवात्रातिप्रसङ्ग इति भावः पूर्वसूत्रेणोभयप्राप्तौ नियमार्थ-
मिदमिति ध्वनयति कर्मण्येवेति एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं न तु कर्मणि
षष्ठीविधानमिति निष्पितं स्त्रीप्रत्यययोरिति स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः
अनायं नियम इति अकाकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति योजिनी यम ३ अत्रस्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२.पे.

१० पग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशत्वंबोध्यमेकाचउपदेशात्मत्रस्थः कैयटोपि विचित्य
एवमन्येपि तज्जाति यान्निरूत्स एवएकाचउपदेशोऽद्यचउपदेशेऽस्ताहेतुभावसाधनएवेति सूचि
यो विभावयंतुइत्याहुः ननुशास्त्रेऽनुनासिकोच्चारणाभावात्तत्वज्ञानं दुर्लभमतआह प्रतिज्ञेतिप्र
तिज्ञाविषयानुनासिकत्वं तदित्यर्थः पाणिनीयाइत्यस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्तवर्णेऽरित्यर्थः प्रति
ज्ञाच्चायमेवमितिकथनं वर्णानां तत्वज्ञापकोत्र्यवहारस्त्वैतरस्मानं दुर्लभमिति भावः प्रतिज्ञातारश्च
प्रत्यासन्नेतच्छास्त्रकर्तारएवेति दिक् निर्देशादितितेषांतत्रग्रहणेहि नासिकोच्चारणापत्तिरिति
भावः नचेत्वविधानसामर्थ्याच्चारणाभावः सिद्धस्तस्यापि प्रत्याहारेष्वनुबंधग्रहणज्ञापनद्वारे
णचरणाभावकल्पकत्वौचित्यात् साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षयो स्यार्थस्योचितत्वात् निर्देशा
दित्यस्यात न्त्रलभ्रूनेत्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थः वृद्धिप्रत्ययत्वात्सर्यं त्र्यादिना तत्रापि मध्ये कवे
रेकः पूर्वेत्यादि संग्रहः ननुप्रत्याहारेनुबंधानां कथमग्रहणेऽतुनेति वार्त्तिकेप्रत्याहारस्था
ट्स्यवर्णसमाम्नायप्रसिद्धेः। प्रत्याहारेष्वनामितानुपपत्तिमतआह हादिंस्येनेतीति वार्त्ति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नातस्यहेग्रहिजित्यादौ दोषः शंकितः ततः षष्ठी प्रकृतिवादिनैकदेशिनोक्तं स्यादेव
दो वोपदिष्टसंज्ञा आदेशं प्रतीष्टेत तन्त्रख लुकृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्य
तीत्युपदेशाइतीहीत्संज्ञोच्यते इति एवं च तत्व उक्तिर्व्याहते माशयः तदग्रे उपदेशपदं अनु
वृत्तिमभिप्रेत्याथवा नानुत्पन्ने स्थानि प्रकृत्या भवितव्यं यद्वा उत्पन्नः सन् तत्प्रकृतसामर्थ्या
त्संचमीति प्रकृतिर्न भविष्यतीति समाधानांतरं कृतं तत्र परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने
पंचम्या उपेक्षया त्ववृत्तं तरामावान्नास्ति तस्याः प्रकल्पकत्वमिति तितदर्थे कैयटः आह एवं
च प्रकृतसूत्रस्य स्वसूत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्यवार्तिकस्यैकदेशप्रकृतं त
त्भाष्यबलेन प्रौढिवादकत्वकल्पनं नोचितं लक्ष्यासिद्धेश्च अदुणित्याद्दीनामपिक्रम
बोधकत्वेनार्थवत्वात् प्रातिपादिकत्वं चित्रङ्म्बो कुरित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वं लोपश्चात
त्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्वात् प्रातिपदिकत्वमनुवंधानामेकांतत्वेनु लोपापत्तेलो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३८

ध्यते अत्र व्याचक्रुः यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पंचम्यंतत्वेनापि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादप्युप
पद्यते इति न दृतिस्तथापि विशेष्यत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यं निमित्तपर्यायेति पर्यायग्रहणस्य फल
माह एवमित्यादिना एतद्वार्त्तिकेन षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्य
म् एतत्सू. दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् जित्यस्य योऽर्थो दिग्देशकालरूपः सोऽर्थो यस्य सोऽतसर्थः प्रत्ययोऽस्ताति
प्रभृतिः पंचतदं तेन योग इत्यर्थः अतसुचोऽस्तातस्त्वनंतरत्वेऽपि लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमि
त्याहुः पंचम्या अपवाद इति ततः पश्चाच्छ्रूयते इति भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगे तु पंचम्यपि साधुः।
अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते प्रत्ययग्रहणं किं इह माभूत् प्रागग्रा
मात् कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेत् अत्राहुः केयटादयः प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं अप्रत्ययमाण
प्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञायत इति लुप्तेऽस्तातौ षष्ठ्यभावः अन्याराद् इत्यत्राचूत्तरपदस्य पीदं प्रयोजन
मुक्तं तत्रान्यतरस्यामवक्तुमेकप्रयोगादिति प्रत्ययग्रहणमचित्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थि
तं पुरा इति पूर्वाधरावराणामित्यसि प्रत्यये पुरादेशः पुरस्तादिति दिक्शब्देभ्य इत्यादिना अस्ताति अ
स्ताति चेति पूर्वस्य पुरादेशः एनपा कर्पतर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणेत्यस्य दीयमिति उत्तरेणेत्येत
त् दूराद्गृहं स्मरवति धनुश्चारुणा तोरणेनेति तोरणसमानाधिकरण्यं तृतीयांतं न त्वेनबंतमित्याहुः धनपति
गृहात्तूत्तरेणेत्यस्य दीयमिति केचित्पठंति तदा तु समर्गवदक्षिणेनेति दक्षिणस्याम दूर इत्यर्थः एनबन्यतर
स्यामित्येनप् दूरादिर्थे षष्ठ्याप्राप्तायां पञ्चम्यर्थवचनमिदमन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं तेन विप्रकृ
ष्टापि पंचमी समुच्चीयते व्याख्यानात् नत्वसंनिहितेऽपि द्वितीयातृतीये तदेतदाह पंचमी चेति सर्पिषो
ज्ञानमिति वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिस्तत्संबंधिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः ज्ञानशब्दः प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा ११

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्यारधांसि वदकं चेति विग्रहे सर्वं वदेकवद्भावः उदकपर्यायोदकशब्दो ऽप्यस्ति तथा च हलायुधः भुवनममृतं जीवनं दकं
चेति उपस्पृशते इति गंधनादिसूत्रेणात्मनेपदम् पात्रतिपल इति सूत्रे न चैवं ज्ञो विदर्थस्य करणे अधीगर्थदयेशां क
र्मणि कृञः प्रतियत्ने रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः आशिषि नाथः जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां व्यवहृप
णोः समर्थयोः कृत्वोर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे इति षष्ठीविधानार्थं यमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यं सर्पिषो ज्ञानमि
त्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् तथाहि ज्ञो विदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनुवर्त्तते शेषत्वेन विवक्षिते तु करणे
षष्ठी सिद्धैव तदयमर्थः इह तु एवं नलतल्लुक् तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव न भवतीति न चैष्टसूत्र्या
लुकश्चात्र निवृत्तिफलकत्वमेवास्तु समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यं इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यान
स्योचितत्वात् तथा च वार्त्तिकं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति सहरिष्याह कारके ऽर्थपदिष्टे च रूपमाणक्रियेषु
नः क्वाप्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादौ न्यसमस्तो न्येवसा
धनि हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कर्मयोगषष्ठ्याः समासे वोध्यानि तत्र च कारकषष्ठीत्वात् तिकारके त्यादि
ना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति शेषषष्ठ्या समासे त्वंतोदात्तत्वं स्यात् तद्वानिष्टं तथा च स्वरार्थं यमष्टसू
त्रीति निष्कर्षः किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावो ऽपि फलं न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न लोके ति निषेधात्
त्वाहृच निष्ठायां कर्मविषयायां षष्ठी च प्रतिषिध्यते शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति एतच्च मनोरमायां
स्थितं षष्ठी हेतु अत्र हेताविति अनुवर्त्तते तदाह हेतौ द्योत्ये इति अन्नस्येति हेताविति तृतीयापांप्राप्तायामनेन ष
ष्ठी हेतुप्रयोगे किं अन्नेन वसति हेतौ द्योत्ये किं अन्नशब्दात् षष्ठी यथा स्यादित्येके अन्नस्य हेतोस्तु स्मृतं नम इत्यत्र सु
षड्वान्ताभूत् इत्यन्ये सर्वनाम्नस्तृतीया च इह सर्वनाम्न इति प्रयोगात् तथा षष्ठी पंचम्यंते तु हेतुशब्दात् षष्ठी
तृतीये न स्यातामित्याशयेनाह सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति कस्माद्भवतीत्यपेक्षायामयं सर्वनाम्न हे भ्यामिसेव
तु ति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अधीगर्थ अधिशब्दोच्चारणमिङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति ज्ञापनार्थमन्यथास्मृत्यर्थदयेशामित्येव ब्रूयादिगर
थे तिवा ३ ६ शेनेदं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशेऽणेरध्ययने वृत्तमित्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु अत्र व्याचख्युः क
र्मणि किं करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत् मातुर्गुणस्मरणमत्र माता कर्म गुणस्तु करणमुभयत्र शेषत्वविवक्षा
यामपि मातृशब्दादेवानेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दात्तु षष्ठी शेषे इत्यनेन तेन गुणस्मरणमिति समासो न भवतीति
रुजार्थानां रुजो भंगे भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अङि टाप् रुजार्थव्याधिरर्थो येषां ते ये रुजार्थानां धातूनां
भाववाचकत्वाव्यभिचाराद्भावशब्देनात्र व्रजादिवाच्यः सिद्धिरूपो भाव उच्यते वक्तीति वचनः बाहुलकात्कर्तरि ल्यु
ट् प्रकृत्यस्तेन विवक्षितः नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात् अव्ययस्य साधकत्वविवक्षायैव त्रिशि तिवो धं तथा च
मर्थः भावो वचनः कर्त्ता येषां भाव च नानेति तदेतद्याचष्टे भावकर्तृकाणामिति रुजार्थानां भावकर्तृकाणामि
त्येव सूत्रयितुं युक्तं चौरस्येति चुराशीलमस्य चौरः अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायामनेन षष्ठी रोगस्येति पदरुजेति
घञ्जा रोगो भावो विधीयते स च रुजायां कर्त्ता कर्तृकर्मणोरिति रोगशब्दात्षष्ठी भावकर्तृकाणां किं श्लेष्मणः श्लेष्मा रुजा मा
युः पित्तं कफः श्लेष्मेत्यमरः चौरज्वर इति इह चौरशब्दाद्रुजार्थानामिति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ षष्ठी शेषे इत्यनेन षष्ठीति समा
सो भवत्येवेति भावः सर्पिषो नाथनमिति सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः माणवकनाथनमितिवच्छेषे कर्मत्वविव
क्षायां कर्तृकर्मणोरिति यदा षष्ठी तदा [illegible] समासोऽस्त्येव तथा च तत्र गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरः समासान्तोदात्तत्वं तु [illegible] निकर्षणम् इति कौस्तुभे स्थितं जासिस्तु ताडने जसु हिं
सायामिति चुरादिः तस्येदं ग्रहणं न तु देवादिकस्य जसु मोक्षणे इत्यस्य जासीति निर्देशाद्धिंसायामिति वचनाद्वा निप्रहण
नमिति हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वं प्रणीति नेर्गदेति णत्वं चुरादिरिति नट नृत्ताविति तु न गृह्यते दीर्घनिर्देशादिति भावः क्रा
थनमिति क्रथ हिंसायामिति घटादौ पठ्यते तस्य मित्त्वेऽपि इह निपातनाद्वृद्धिः मित्त्वफलं तु निपातनात्स्वरत्वाद्धि ह्रस्वमनुलोमं
वैचरितार्थमिति घटादेर्वक्ष्यति पतृ हरदत्तेनोक्तं घटादिपाठः घटादयः षित इत्यतिदेशकल्पे अङ्ग्यास्यादित्येतद

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्थ इति तत्संबंधादयः षितइति हि मध्ये सूत्रितं तेन पूर्वेषां त्वरत्वं तानामेव षित्वं न तु ज्वरादीनां परेषामिति अत
एव त्वरत्यां तास्त्वपोदशान्नुदात्ते ततः षितश्चेति वटादौ वक्ष्यति यणनमिति स्कृतावेवेति वक्ष्यमाणत्वात् आपसर्गभावः ए
अल्लपणनमिति आपादय आर्द्धधातुकेवेत्यायस्य विकल्पः दिवस्तद तत्कृदेन व्यवहृपणोपरामशेते तौ च घ
तेऽक्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह एतेति पूर्वसूत्र एव दिवेः पाठे तदर्थस्येः
तिन कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं तथापि योगविभाग उत्तरार्थः कर्मणीति इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विक
ल्पारंभसामर्थ्यात् अन्यथा षष्ठ्यां विकल्पितायां तयामुक्ते शेषे विभक्त्यंतरस्याप्राप्ते हृष्येव विकल्पारंभः स्या
दिति भावः अन्येत्वाहुः लाघवात् पूर्वसूत्र एव दिवो ग्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न
संबध्यते न चोत्तरार्थत्वात्पृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यं संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवच
त्वादि शेष इत्यस्यासंबंधादिह त्रिसूत्र्यां तिङंतमुदाहरति शतस्य दीव्यतीति प्रेष्य ब्रुवोः इष्यते देवादिकस्य लो
एमध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति तस्मात्तच्चर्या तु विरचित या भूत एव गृह्यते अत एवेह शेषे ग्रहणेन संबध्यते तिङ
तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् प्रेष्यब्रुवोः किं अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदोऽनुब्रूहि हविषः किं अग्नये गोमया
नि प्रेष्य देवतासंप्रदाने किं मा भूदेकाय पुरोडाशान प्रेष्य हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः इंद्राग्निभ्यां छा
गस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य कृत्वोर्थ कृत्वसुचोर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोर्थाः शेषे इति इह दिवस्त १८
दर्थस्येत्यादिसूत्रषट्केन विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्यानात् पंचकृत्व इति संख्यायाः क्रियेत्यादि
नाकृत्सुच् द्विरिति द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् कर्तृकर्मणोः कृति शेष इति निवृत्तं कर्तरि च कृतीति सूत्रे कृते चकारेणा
धीगर्थेति सूत्रादतु च्यतुर्थैव हृल्लं छन्दसीति पर्यंतमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेपि पुनरत्र कर्मग्र
हणादित्याहुस्तन्मंदं संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसंगेन तन्निवृत्त्यर्थे कर्मग्रहणसंभवात् तस्माद्या

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सत्यं तु नञ्न्तिन्नाच्छेस्यक स्य नविष्यति इनस्याधमर्ण्ये चेति योगं विभज्य व्याख्यानात् इह नविष्यदिति
स्वर्यते तेन नविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहितस्तु मनएवुल्लाविति एवुल्लेव गृह्यते इत्याशयेनोदाह
रति सातःपालकश्चेति सतःइति शहंतंयमलुकालसामान्ये एवुल्लत्वाविति एवुल्लुक्तस्तेन निषेधः
ओदनस्य पाचकः पुत्रपुत्राणां दर्शकाइति भावः व्रजंगामिति आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यावश्यके
णिनिः यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि नविष्यति गम्यादय इत्युक्ते नं विष्यदर्थकः गम्यादयः
केचिदुणादयः केचिदष्टाध्यायीगताइति हरदत्तः ननुगन्तव्यं च कमणि चतुर्थीचेत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणम
पवादविषयेपि द्वितीया प्रवर्तनार्थमिति व्रजं गामीति सिद्धत्वेवेति वेत्साहः इहैव त्वेव ग्रामं गामीति भाष्योदाह
रणं तस्य संतन्नांगीक्रियतेतेन ग्रामस्य गंतेति षष्ठ्या वसाध्वीन ग्रामंगंतेति द्वितीयेति शतंदायीति आव
श्यकेत्याधमर्ण्ये णिनिः नविष्यदाधमर्ण्यार्थे न श्योगस्तुक्तत्वान्नेह निषेधः अवश्यंकरोत्यवश्यंका
री कटस्य गम्यादित्वाभावा हृतं मानेप्यपं कृत्यानां कर्तरि कर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयं सेयस्ति सेयस्ये
वा यां त्रेहल्लोरिति कर्मणि एयत् योगे विभज्यते इति भाष्यकारेरितिशेषः उभयप्राप्ताविति पनेन कर्तरि निषे
धे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदं गुणेकर्मणि वेष्यत इति लभ्यप्राप्तिरहितत्वसेनेनात्रव सोपाद्धेवति तार्थमि
ति दिक् तुल्यार्थैः शेषस्त्व्या प्रान्पत्यं चिकल्पो न तत्तीयास्य नेन विधीयते तयामुक्ते षष्ठ्यन्वेवेतदाह प
देषष्ठीति बहुवचनानिर्देशादेवपर्यायप्रयुक्तहणासिद्धेतुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणं दांतरनेरवेस्याणांयेनतुल्या

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योलेखोग्रहणार्थं तेन जौरिव गवय इत्यतेनेत्याहुः कथं तर्हि तुलां पदाते इति दंतवासरेति का
लिदासः स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्चाउच्यते सहयुक्ते ऽप्रधान इति तृतीया न वा
त्र सहशब्दयोगो नेति शंक्यं विनापि तद्योगं तृतीयेत्यनुपजमात्रवेतिवर्तमाने अन्यतरस्यां
ग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण तस्यानुकर्षणार्थमन्यथा हि तृतीये वानुकृष्येत संनिहितत्वात्
तुल्य इति तुलया संमितं तुल्यः नौवयोधर्म त्यादिना यत् तुला उपमा वेति तोलनं तुला असि
न्नेव सूत्रे णिलुगङो निपातनात्साधुरिति माधवः उपमितिरुपमा आतश्चोपसर्ग इत्यङ् हि
तमिति हितयोजे वेत्यनाशिषि चरितार्थमित्याशिष्यपि विकल्प इति भावः व्याख्यानाद्धि
सूत्रे अर्थशब्दो विप्रपदिः मितं तथा च द्वंद्वादेवापं नेत्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः इति षष्ठी आ त्रि५
धाते आश्रियते अस्मिन्निति आधारः अध्यायन्यायेति सूत्रे अबहाराधारे त्वुपसंख्यानाद्धि
करणे घञ् स चाधारः कर्त्रोः कर्मणोः कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते एवं च संज्ञा सा
क्षात्क्रियाधारयोर्न संभवति परंपरया कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् अतो व्याचष्टे कर्तृकर्म
द्वारेति एवं च मूले तले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः त्रिधेति एतच्च संहितायामिति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सूत्रे स्वरूपं न घञामासङ्ग्यामाघर्षे साधीयिकमधिकरणं चतुर्थं नवि केचिदिंच्छति कारकात्मलक्षणि
कर्तृकारकक्रियाधारस्योदाहरणमिदं कर्मकारकक्रियाधारस्य तु स्थाल्यां पचतीति वैषयिकाधा
रमुदाहरति मोक्षेच्छास्ति अभिव्यापकस्य तु सर्वस्मिन्निति तिलेषु तैलमिति त्याद्यपाणिव्यापका
स्योदाहरणमाहुः चतस्र इति प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्यार्थः इति रातिकार्थेभ्य इत्यस्येहानुवर्त्त
नादधिकरणे षष्ठ्यता बोध्याः क्तस्येन्विषयस्येति इन्नन्तः शब्दो विषयो वर्त्तनस्थानं यस्य
क्तं तस्येत्यर्थः अधीत्याहुरिनो विषय इति षष्ठीसमासः विषयशब्देन स्वप्रकृतिरुच्यते क्ता
न्तस्येनः प्रकृतित्वादिति अधीती व्याकरणे इति भावे क्तप्रत्यये ततः इष्टादिभ्यश्चेतीति कर्त
रि इनौ क्ते ते पकर्तृणस्तत्क्रियापासंबन्धमानं व्याकरणमनभिहितं कर्मेति कर्मणीति रुतपूर्वी
कटमिति वा इति यात्र प्राप्नस्मास मधीती व्याकरण इत्यादौ तु कालकर्मणो वहिरंगत्वादिहा
णमिति सप्तम्यभावः नचैवं तत्रद्धितीयापि न स्यात् इति वाच्यं लक्षणानुरोधेन द्वितीयाविधाने
व्याक्रिपतास्य पहान एतच्चक्रौ लुप्तेष्यितं साध्वसाधु प्रयोगे च पत्रार्थो न विवक्षिता किंतु ल
त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्त्तिकेस्मिन् साधुग्रहणं साधुत्वरूपोऽरासीज्ञीतादि यथा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त.का० साधुनिपुणाभ्यामिति सप्तमी साधुग्रहणं ते अर्चायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमी निवृत्त्यर्थमिति विवेकः स्या १ पू २
२३ निमित्तमिह फलमिति [illegible] यदि तु कारणमिच्छेत तर्हि जाड्येन बद्धः इत्यादावपि स्यात् संगः स्य
हि भावः [illegible] चर्मणीति [illegible] चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ समवायः संबंधः हेतुत्वं तृतीये
ति तादर्थ्ये चतुर्थी न [illegible] सीमोऽण्डकोशः इति तथा च मेढ्रे नो [illegible] कारः सीमा घाटः स्थितिर्दे
ते खंडकेशेषु च स्त्रियामिति अण्डपुच्छकलको गंध [illegible] इति [illegible] पुच्छ की ५ ती ६
नि ६ लकः शंकुः सीमि सीमन्नानार्थे [illegible] ततः निर्ज्ञात [illegible] अस्मिन् पक्षे मुष्ककलकयोः सं
योगः संबंधः यस्य च निर्ज्ञातकर्मणा हि क्रियायाः निर्ज्ञातको [illegible] क्रियायाः कालपरिच्छेद
कत्वात् लक्षणं तत्र प्रसिद्धे [illegible] क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वा चकारात् [illegible] इति शब्दात् लक्षणमा
वसंबंधे [illegible] नियमश्च [illegible] सप्तमि लक्षत्वमिह क्रियायाः [illegible]
[illegible] क्रियाचारेण निबोधं [illegible] इति कर्तृ [illegible] गोषि
ति [illegible] यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते अर्हास्तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते तत्र सप्तमी वाच्या
तथा यस्यां क्रियायां ये येऽकर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या [illegible]
षां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु न विवक्षितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः आद्यमुदाह
२३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इति सत्सततरां स्थितिः संतो हितरणक्रियार्हाः कर्तरि षष्ठी द्वितीयमुदाहरति असत्सु तैः स्थिव ब१
ति अस... रणक्रियामसतामनर्हत्वमकर्त्तव्यं च तिष्ठत्स्थितिरनेन प्रतीयते तेन द्वैतत्वी
त्वेऽप्युदाहरति सत्सु तिष्ठत्स्वपि सतां हितरणमुचितं तेषां कर्त्तव्यं तिष्ठत्स्थितत्वेन चोत्प
ते द्वितीयमुदाहरति असत्सु स्थितिष्वपि असतां हितरणमनुचितं तेषां च कर्त्तव्यं तत्स्थितत्वेन गम्य
म्यते यद्यपीदं यस्य भावेनेत्येव सिद्धं तथापि लक्षणलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैय
टादयः तत्व तत्सुत्वष्येहमित्यनेन षष्ठी चानादरे अनादरमतिमयस्य च भावेनेत्यनेन सति सप्त
मि अनादरे सति यो भावं लक्ष्यतीति तदेतत्फलितमाह अनादराधिक्ये इति केवलेनावल
हृणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः स्वामीश्वरस्याप्यर्थेति वक्ष्यमा
स्वाम्यादित्रयग्रहणं वर्णान्तरनिवृत्त्यर्थं विरूपाणामपि समानार्थानामिति एकशेषोऽत्र ननु व
स्वाम्यादित्रयग्रहणे समानार्थकत्वाभावात् दायमाद्गृह्ण इति दायादः सोऽपसर्गेऽदितात् अतएवनि स्पा१०
ति स... तत्पर्यायत्वेन समानार्थकत्वाभावात् ... यप्रागिवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं तथाविदी
पातनात्कः गवां स्तेषु वा दायादः इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं तस्याविदी
यतेऽसौ दाय इति घुत्पत्त्या स्वत्ववद्वाच्ये तेन तन्मंशं स्वशात्वेन तथा वा गवा तमकस्याशस्य प्र
दातेति फलितं पंचमीविभक्तेऽनेहप्रवेत्ति न तु शरदतरोपाहसामान्याङ्गे नतैर्भावः तत्रप ति१
ना५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त०क० चमीस्यादिति नन्वेवं माथुरा इत्यत्रापि पंचमीस्यान्नैव सप्तमीहानुवर्त्तते तेन यतो निर्द्धारणं
२४ सेः ततएवेत्यर्थात्तनिर्द्धारणावधेरेव पंचमीप्रवृत्तेः अनभिहिताधिकारान्माथुरा इत्यत्रना
तिप्रसंग इत्यन्ये माथुरा इति न स्यात्त्र निर्द्धारणावधे निर्द्धार्यसामानस्य च गवांकृष्णेत्यादावि
वसामान्यविशेषभावो नास्ति किंतु शब्दोपात्तयोर्विरोध एव इदं च सत्त्वबुद्धिपरिकल्पिताया
यमाश्रित्यापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातं साधुनिपुणाभ्यामर्चायां पुराकर्मणि अप्रते
अस्मान्निप्रबोधिगुप— लक्षणः कः अर्चपूजायामस्मात् घञादिकाः कृतोभ्य रु लइत्यप्रत्य
येटाप् चौरादिकात्तु ण्यासश्रन्थ इतियुच्यचैनेतिस्यात् निपुणोराज्ञ इति साधुशब्दप्रयो
गेत्वर्चां विना सप्तमी न भवत्येव साधुप्रयोगे चेति वार्त्तिकात् अप्रत्यादिभिरिति लक्षणे
त्वमितिसूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः प्रसितोत्सुकत्तत्परे प्रसितासक्ताविति अमरः उत्सुकसा
रचर्येत्व्रस्तितो तत्परएवगृह्यते तेन प्रकर्षेण सितः शुक्ल इत्यर्थे न भवति नक्षत्रेचलुपि लु
प्शब्दोऽर्थाविशेषेलाक्षणिकं इत्याशयेनाह योलुपसज्ञायेत्यादिः अधिकरण इति एत
च्चेसप्तम्यधिकरणेचेत्यतो मंडूकप्लुत्यानुवर्त्तत इति भावः अधिकरणे किं मूलेप्रतीक्षते
मूलायस्य इत्यतिमूलं मूलेनेति नवांत्रेण युक्तः कालइत्यणोलुबविशेषे लुपनुसे

२४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२२ त्र इति किं सं[illegible]स्तोभुक्ति स्थितिं कृप्य जनपदे लुविति लुप सप्तमी पंचम्यौ कालाध्वनोरत्यं
तसंयोग इत्यतः कालाध्वनोरिति वर्त्तते तेन च पंचम्या विपरीतमुच्यते तेनेदाह यौ कालाध्वनौ
ताभ्यामिति इह कालो ध्वन्यां पञ्चा संख्येन न वक्तव्य स्वरितत्वात् अत्र च तुल्यापमिति न त्व
त्र कर्त्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कारः सत्यं नात्र शक्त्या भवंड भकारकमिति
व्यवह्रियते किं तु शक्तिरेव सा च कालभेदाद्भिद्यत एव एकाधिकारि अत्र यद्भुजेः साधनमपराध्य
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्य चेश्वरवचनमितस्य तं त्रादिनो यो द्वयं तथा हि यसेत्यने
न स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वं स्य संबंधी इश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्यानेस्वका चका
स सप्तमीत्येकोर्थः इश्वरशब्दो भावप्रधानो यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति
व्याख्यानेस्वामि वा चकात्सप्तमीत्यपरः एवं स्थिते फलितमाह स्वस्वा पर्यायैरिति अ
न्यतरस्यामनुत्पन्ने एव सप्तम्या इतरनिष्ठ संबंधस्याप्युक्तत्वात् पुगयद्ग्रहणाभ्यां न सप्त
मी स्यादिति भावः रामाधीनेति वि न कार्थे अपी माद लपिराम पदत्रेति यो माममवि
करिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य मध्दिनपोक्रु रीश्वरत्वं गम्यत इत्यर्थः तिड्चोदात्ते ति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

M-64

त॰का॰ ० क्रि॰ उदात्तवतीति तिङि॰ परे गतिर्निहन्यत इति सूत्रार्थः अत्र करिष्यतीति तिङ॰ तउदात्तवान्
२ २५ तिङ्ङति ङ॰ इति निघातस्य निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिना निषेधात् निघातो नेति माभिति ङ्किती
यातु कर्मणि द्वितीये त्यनेनैव सिध्यतीति भा इति सप्तमी ॐ ॐ संवत् १८७६ मितिफा
ल्गुणवदि एकादशी ११ लीखतं लेषराजपंडित थनेसरमध्ये ॥ शुभमस्तु मंगलेदघार

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative